

Heilige Schrift: uit God of uit de mensen? Antwoorden van Griekse filosofen en vroege kerkvaders.

Benno A. Zuiddam, North West University

Het is dit jaar 29 jaar geleden dat ik voor het laatst bij de VU was. Toen niet als spreker, maar als journalist, om een congres bij te wonen “Op weg naar kerkhereniging,” het toenmalige Samen Op Weg proces. De overleden Dr Hendrikus Berkhof was een van de sprekers. Na afloop had ik een interview met hem. Omdat ik hem als jongetje wel had horen preken, had ik vrijmoedigheid om ook een vraag van geestelijke aard over SOW te stellen. “Professor”, zo vroeg ik hem, “is het uit God of uit de mensen?” Hij bleef een tijdje stil, dacht waarschijnlijk na over alle kerkpolitiek, maar zei uiteindelijk toch: “uit God.”

Is het uit God of uit de mensen? Die vraag werd al vroeg in de geschiedenis van het christendom gesteld (Hand. 5:38). Hebben mensen het uitgedacht en spannen ze nu God voor hun religieuze karretje? Of is God echt betrokken en hoe weten we dat dan?

Is de Bijbel het betrouwbare Woord Gods of een feilbare verzameling van menselijke godsdienstige gedachten? Het doel van deze lezing is om te laten zien dat het conflict tussen de seculiere wetenschap en de Christelijke Kerk niet nieuw is, maar terug gaat tot de eerste eeuwen. Griekse wetenschappers als Porphyrius en Celsus vochten de betrouwbaarheid aan van Genesis, Jona, Daniël en geloofden niet in Jezus’ maagdelijke ontvangenis en zeiden dat de opstanding onzin was. De Bijbel was niet uit God, maar uit de mensen. De Schriften waren uitgedacht door feilbare mensen als Mozes, de Profeten en de Apostelen. Daar tegenover stond het antwoord van vroege kerkvaders als Irenaeus en Clemens Alexandrinus. Zij zagen de Schriften als ten diepste Gods werk en ontvingen haar als stem en Woord van de levende God.

Soms hebben lezingen tot doel om onderzoeksresultaten te delen met een beperkte groep collega’s die ook in dat vakgebied gespecialiseerd zijn.¹ Deze lezing heeft een ander doel. Zij is in de eerste plek gericht tot een geloofspubliek: speciaal tot u die zich in de dienst des Woords bevindt of zich daartoe voorbereidt. De wereld van de vroege Kerk was in diverse opzichten vergelijkbaar met de post-Christelijke Westerse tijd waarin wij leven.

Vooraf enkele opmerkingen over het gebruik van Bijbel en Heilige Schrift in deze lezing. Mijn bijdrage ziet op de aard van Heilige Schrift. Het gaat hier om kwaliteit, niet om kwantiteit. Het is geen lezing over canon geschiedenis, maar over de aard van Heilige Schrift. Bijbel wordt gebruikt in de zin van ‘Schrift’ zoals de vroege Christenen delen van Gods schriftelijk vastgelegde openbaring ontvingen. Hoeveel en wat precies is voor deze lezing van ondergeschikt belang. Het feit dat kerkvaders de Bijbel als de letterlijke stem van God aanvaardden, betekent natuurlijk niet dat hun interpretatie daarmee altijd correct was. Net als wij, waren zij mensen van hun tijd, die beïnvloed werden door omstandigheden, vlak van kennis en cultuur. Datzelfde geldt de Griekse wetenschap uit de laat-antieke tijd. Die was niet consequent materialistisch, en ook niet altijd eerlijk op zoek naar waarheid. Het ging hun vooral om de bestrijding van een nieuwe godsdienst.

Moderne traditie

Als luisteraars zijn we ook kinderen van onze tijd. En die staat dicht bij de Griekse filosofen dan bij de vroege kerkvaders. Het is belangrijk dat te beseffen. De twijfel van de Griekse wetenschappers herleefde b.v. in de Hervormde Kerk (inhoudelijk) in de theologie van de

19de eeuw.² Aanvankelijk vaak uitsluitend in elite kring, maar tegenwoordig heerst de twijfel overal, niet in de laatste plaats in de populaire media.³ De teneur van het verhaal is dat mensen twee duizend jaar geleden weinig kennis hadden en een primitief wereldbeeld. Nu weten we zoveel meer. Dat vraagt om een radicale herinterpretatie van de Bijbel.⁴ De Schrift is ten diepste uit religieuze mensen. Over de vraag of hij ook uit God is kunnen we eigenlijk geen gezaghebbende uitspraken meer doen. Meer dan vijftig jaar geleden was deze benadering al vrij algemeen bij alle universiteiten van naam, zowel in Europa als in Engeland. In 1959 gaf C.S. Lewis een gastlezing over dit onderwerp aan de Universiteit van Cambridge:

“I find in these theologians a constant use of the principle that the miraculous does not occur. Thus any statement put into our Lord's mouth by the old texts, which, if he had really made it, would constitute a prediction of the future, is taken to have been put in after the occurrence which it seemed to predict. This is very sensible if we start by knowing that inspired prediction can never occur. Similarly in general, the rejection as unhistorical of all passages which narrate miracles is sensible if we start by knowing that the miraculous in general never occurs. Now I do not here want to discuss whether the miraculous is possible. I only want to point out that this is a purely philosophical question. Scholars, as scholars, speak on it with no more authority than anyone else. The canon ‘If miraculous, then unhistorical’ is one they bring to their study of the texts, not one they have learned from it. If one is speaking of authority, the united authority of all the biblical critics in the world counts here for nothing. On this they speak simply as men; men obviously influenced by, and perhaps insufficiently critical of, the spirit of the age they grew up in.”⁵

Een opiniepeiling van een paar jaar geleden⁶ laat zien dat 1 op elke 3 dominees in de kerk van Lewis, the Church of England, de opstanding betwijfelt. Slechts de helft van alle predikanten gelooft in de maagdelijke geboorte van Christus of ziet hem als de enige weg tot God. Dit alles heeft te maken met de vraag van deze lezing: is de Bijbel uitgedacht door religieuze mensen of is God betrouwbaar aan het Woord?

ANTWOORD VAN GRIEKSE FILOSOFEN: UIT DE MENSEN

In deze lezing staat dus de vraag centraal: Is de Heilige Schrift uit God of uit de mensen? Daarbij kijken we eerst naar de antwoorden van Griekse filosofen. Het vroege Christendom was een godsdienstige minderheid, met een leer en wereldbeeld die botsten met de cultuur en wetenschap van die tijd. Bij voorbeeld, diverse Griekse wetenschappers geloofde dat de aarde erg oud was, of, zoals Aristoteles, dat zij er altijd al geweest was.⁷ In laat-antieke tijd werd het Joods-Christelijke idee van een schepping die ‘slechts’ enkele duizenden jaren geleden had plaatsgevonden, niet zomaar serieus genomen. Dat Christenen de Bijbel geloofden, was reden om hen belachelijk te maken. De incarnatie van God in een baby en de opstanding van Jezus uit de doden, waren zaken die een redelijk mens niet kon geloven. De Griekse wetenschappers die het Christendom bestreden, gaven natuurlijke verklaringen: Jezus had de mythe over zijn maagdelijke geboorte zelf uitgedacht en zijn teleurgestelde vrienden verzonden na zijn dood het verhaal van een opstanding. De Bijbel was een sprookjesboek en Christenen werden bekritiseerd voor het geloven van onbetrouwbare Joodse overleveringen

Afvallige Christenen

Vanaf de tweede eeuw begonnen de intellectuele aanvallen op het Christendom serieus.⁸ Celsus en Porphyrius zijn twee namen van wetenschappers die de geschiedenis zouden ingaan als mensen die de boodschap en het gezag van de Heilige Schrift onder vuur namen. Tot een paar eeuwen geleden bestond het woord ‘wetenschapper’ nog niet. Men kende ‘filosofen’, en die zaten niet altijd met een boekje in een hoekje, maar hielden zich bezig met empirische en geesteswetenschappen. We zien dat terug in de universitaire

graden. Als iemand in de natuurkunde of biologie promoveert, krijgt hij een Ph.D., wat vertaalt als een doctorsgraad in de filosofie. Het Neo-Platonisme was an invloedrijke filosofische school, een herleving van het gedachtegoed van Plato. Anderszins was het een eclecticische beweging, die leende bij andere wetenschappelijke benaderingen zoals het Epicurisme (Acts 17:18). Zowel Celsus als Porphyrius zijn tot die school te rekenen.

Ze kwamen met naturalistische verklaringen voor wat Christenen beschouwden als speciaal ingrijpen en daden van God. Celsus publiceerde zijn *Echte Waarheid* over het Apostolisch Christendom, en Porphyrius schreef een reeks van vijftien boeken *Tegen de Christenen* genoemd. Zoals bij Epicurus van Samos, was hun filosofie erg gericht op het hier en nu. Voor Porphyrius was de wereld van de goden, mogelijk met een opperwezen, in principe onkenbaar voor de mens. In dat opzicht had zijn filosofie wat weg van het Agnosticisme.

Voor historische context is het van belang om te beseffen dat de stichter van de school van het Neo-Platonisme, Ammonius van Sakkas, een afvallig Christen was. Dat is tegenwoordig ook bij prominente atheïsten het geval.⁹ Porphyrius was ook geïnteresseerd geweest in het Christendom. Hij was geïntrigeerd door kerkleiders als Origenes van Alexandrië (later Caesarea).¹⁰ Uit de restanten van zijn geschriften is duidelijk dat Porphyrius de Bijbel beter kende dan menig Christen vandaag. Het was dan ook pas na slechte ervaringen met Christenen in Caesarea dat hij besloot om afstand te nemen van een godsdienst die zulke mensen produceerde. Hoe anders was de geschiedenis mogelijk verlopen als de Christenen in Caesarea zich minder agressief hadden gedragen! Een intellectuele verwerping van de Schrift hangt soms samen met het gedrag van hen die zeggen het gezag ervan te belijden. Aan de vruchten herkent men de boom.

Anderszins ging het leven van Jezus en dat van de Apostelen in tegen diverse idealen en waarden van de antieke cultuur. Voor de Grieken en Romeinen waren ze niet succesvol en respectabel genoeg. De volgelingen van Jezus lieten hun betaalde baan en positie in de steek voor een onzekere toekomst, om een meester te volgen die van zijn inkomen afhankelijk was van de giften die rijke vrouwen en andere ondersteuners hem mochten schenken. Als wonderwerker trok hij veel bekijks, maar toen hij met zijn boodschap kwam, was het gedaan met de populariteit (cf. Joh 6). Uiteindelijk wonnen zijn vijanden en werd hij op een vernederende en pijnlijke manier ter dood gebracht, verworpen en verlaten door ongeveer iedereen. In de ogen van Porphyrius en Celsus was dat geen succesvol leven.¹¹ Zij waren op dit punt niet anders dan het neoliberalisme van onze eeuw, dat mensen en wat men bereikt overwegend beoordeelt op een economische basis en in termen van horizontaal succes en macht.

Oude Testament

De genoemde Griekse filosofen besteden veel aandacht aan het bekritisieren van de Bijbel. Celsus verwierp de gedachte dat Jezus de vervulling was van een lange reeks van profetieën: “[Jullie Christenen] citeren profeten alsof die feiten over Jezus’ leven voorspelden alvorens die gebeurden,... maar die profetieën zijn net zowel of beter van toepassing op duizenden andere mensen” (*Contra Celsum* II.28).¹² Celsus vond dat het Oude Testament veel onwaarschijnlijke verhalen bevatte, zoals het barbaarse volksverhaal over Lot en diens dochters (C.C.IV.45). Twee millennia later zijn veel Christelijke handboeken voor het Oude Testament het met hem eens: een aetiologische mythe en onhistorisch verhaal om de Ammonieten in discredit te brengen.¹³ Jona’s avonturen met de grote vis zag Celsus als buitensporige fictie; evenals Daniël’s wedervaardigheden in de leeuwenkuil (C.C.VI.53).

Dat beide geleerden juist de tijd namen om profeten als Jona en Daniël aan te vallen, is geen toeval. Vooral bij Porphyrius is een aanval op een Oudtestamentisch profeet gewoonlijk een verkapt aanval op Christus. Jezus maakte immers directe vergelijkingen tussen zichzelf en Jona (Matt. 12:40) en zag de mannen van Nineveh als historische personen die het in het laatste oordeel beter zou vergaan dan menig priester en farizeeër. Ook de profetieën van Daniël nam Jezus ernstig op, als voorspellingen van zaken die nog

moesten gebeuren (Matt. 24:15). Met name hoofdstuk 8–12 van Daniël bevat veel informatie over een toekomstige Messias en wijst chronologisch op de komst van de Christus in de tijd van Jezus. Om dit te ondermijnen, kwam Porphyrius met de gedachte dat het hele boek Daniël pseudografisch was. Daniël zelf had het nooit geschreven, maar het was een paar honderd jaar later uitgedacht. Het beschrijft gebeurtenissen uit de tweede eeuw voor Christus als zogenaamde profetieën van Daniël, maar echte voorspellingen waren het natuurlijk niet. Bij voorbeeld: een syrische koning ontheiligt de tempel in de tweede eeuw voor Christus, maar we leggen het in de mond van Daniël als een profetie over de “gruwel der verwoesting” (Dan. 11:31; 12:11). We doen dus net of hij het al voorspelt had, maar technisch is dat natuurlijk niet zo. We schrijven het aan Daniël toe om ons boek gezag bij te zetten. Deze benadering ondermijnde natuurlijk direct het gezag van de Heere Jezus, omdat deze de gruwel der verwoesting zag als een gebeurtenis die nog moest plaatsvinden (zie Hieronymus, *Commentaar op Mattheüs, 24:16*). Hieronymus heeft redelijk wat van Porphyrius’ kritiek opgenomen in zijn commentaar op Daniël.¹⁴

Tegenwoordig wordt de theorie van Porphyrius breed aanvaard.¹⁵

Leven van Jezus

Ook het leven van de Heere Jezus, zoals beschreven in de evangelieën, werd door de geleerde Grieken onder de loep genomen. Om bij de beeldspraak van Daniël te blijven, gewogen en te licht bevonden. Zij bekritiseerden hierbij: Jezus’ incarnatie, diens leer en diens opstanding uit de doden.

Om met de incarnatie te beginnen. De gedachte dat God een lichaam van een ongeborn of een kleine baby aan zou nemen, was ongepast en schandelijk in het Griekse wereldbeeld. De onmacht en afhankelijkheid die daarmee samenging was voor het antieke publiek niet goed te verteren.¹⁶ Celsus dacht dat de maagdelijk geboorte ontleend was aan een van de mythen over de Griekse god Zeus (C.C.I.37). Volgens hem was het niet meer dan een slim verhaal om het onwettige karakter van Jezus’ geboorte te verbloemen. Eigenlijk was Jezus een onecht kind van Maria en een Romeins soldaat. Celsus schrijft: “De moeder van Jezus werd afgewezen door de timmerman met wie zij verloofd was, omdat ze schuldig werd bevonden aan overspel, en een kind had bij een zeker soldaat met de naam Panthera” (C.C.I.32).

Jezus’ afkomst was dus verdacht, maar ook zijn leer deugde niet. Niet helemaal verrassend voor een Neo-Platonist, vond Celsus dat de betere dingen die Jezus te zeggen had eigenlijk teruggingen op Plato — bij voorbeeld Jezus’ gedachten over rijkdom en de gelijkenis van de rijke en het oog van de naald (Matt. 19:24). Plato leerde dat het “onmogelijk is voor een bijzonder goed man om bijzonder rijk te zijn” (C.C.VI.16).

Celsus moest niets hebben van het feit dat de evangelieën de Heere Jezus voorstellen als iemand die profetieën deed en de toekomst wist (Matt. 17:22, 20:18). Dit was volgens Celsus alles uitgedacht door de discipelen en de evangelienschrijvers. Er zijn opvallende parallellen met Porphyrius’ benadering van Daniël. Natuurlijk kon Jezus niet in de toekomst kijken. Dat werd hem slechts achteraf in de mond gelegd door zijn volgelingen die hem aan de wereld wilden voorhouden als een profeet. Celsus schrijft: “Omdat de discipelen niet konden verwerken wat er allemaal gebeurd was, bedachten ze het plan om te zeggen dat Hij alles van te voren wist” (C.C.II.15). Nee, voor Celsus was de Heere Jezus een mislukte rabbi die mensen van lage sociale klas aantrok en maatschappelijk nooit wat te betekenen had (C.C.I.62), en uiteindelijk door de kerk en samenleving van zijn tijd verworpen werd.

Het lijden en sterven van de Heere, bekeek Celsus op een vergelijkbare manier. Dat Jezus in zijn lijden de zonden der wereld op zich nam, was theologische creativiteit van discipelen die niet konden verwerken dat hun meester zo vernederd en verworpen was door kerk en

samenleving van die tijd. Voor Celsus gaat dit verhaal door bij de opstanding. Natuurlijk was dat niet echt gebeurd, maar uitgedacht door de discipelen. Zij rouwden om hun meester en werden geplaagd door ernstige hallucinaties, alles begrijpelijk omdat het erg moeilijk was om te aanvaarden dat alles zo vreselijk mis was gegaan en dat hun meester nu dood was (C.C.II.55). Ja, het was best mogelijk dat ze echte geestelijk indrukken en ervaringen gehad hebben, maar dit mag niet als echt beschouwd worden in enige wetenschappelijke zin (C.C.II.61).

Volgens Celsus (C.C.III.26), waren de verschijningen van Jezus na diens zogenaamde opstanding gebaseerd op de levensbeschrijving van de dichter Aristeas (Ἀριστεάς, Herodotus, *Historieën IV*). Deze dichter leefde op een van de Griekse eilanden en verscheen bij diverse gelegenheden na zijn dood. Celsus vergeet er bij te zeggen dat volgens Herodotus er al meteen ooggetuigebewijs was dat Aristeas helemaal niet gestorven was en dat anderen die zeiden dat hij gestorven was zijn lichaam niet konden vinden. Uiteindelijk zou Aristeas 350 jaar later in Italië zijn verschenen, dat toen toevallig juist begonnen was om Griekse cultuur over te nemen, met de boodschap om een altaar voor Apollo op te richten en een standbeeld voor Aristeas zelf....

Voor Porphyrius waren de opstandingsverhalen een dekmantel. Het was gemakkelijk om te zeggen dat Jezus gezien was door een goedgelovige kleine kring van toegewijde volgelingen. Als er werkelijk een opstanding had plaatsgevonden, dan had Jezus aan Pilatus en de Joodse leiders moeten verschijnen. (*Apokritikos II.14*).

Apostelen in discredit

Van de Apostelen en hun leer moesten Celsus en Porphyrius niet veel hebben. Veel van kritiek in dit opzicht moet bestempeld worden als 'karaktermoord'. Mattheüs had volslagen gebrek aan plechtsbesef toen hij ter plekke zijn verantwoordelijk werk als belastingamptenaar verliet, om Jezus te volgen (Matt. 9:9). De Apostelen waren ongeleerde mannen die niet in staat waren om eenvoudige sterrekundige verschijnselen als een zonneneclips te herkennen (Matt. 27:45, see Hieronymus *Commentary on Matthew*). Net als Jezus hadden zij geen normaal werk, maar leefden schandelijk van de rijkdom van vrouwelijke sympathisanten (cf. Matt. 27:55–56, Lukas 8:2–3). Net als met de zogenaamde voorspellingen van Jezus, is er een groot verschil tussen wat zijn volgelingen neerschreven en wat werkelijk gebeurd was. Dat geldt ook voor het boek Handelingen. Natuurlijk was er geen Godsoordeel over Ananias en Safira, maar de Apostel Petrus vermoorde het echtpaar om hun geld (*Apokritikos 3.21*).¹⁷

Volgens deze Griekse filosoof kenden de Apostelen hun Bijbel niet (*Apokritikos III.33*). Niet alleen pasten ze profetieën ten onrechte op Jezus toe, maar schreven aanhalingen ook toe aan de verkeerde profeet. Dat verwijt hij met name de evangelist Marcus.¹⁸

Paulus zou tegenstrijdige dingen leren en praktiseren over de besnijdenis (Acts 16:3, 1 Cor. 9:19). Zijn onderwijs bevat innerlijk tegenstrijdige opvattingen over de Wet van Mozes als heilig en goed (Rom. 7:12), maar tegelijkertijd als een vloek (Gal. 3:10, cf. Rom. 3).

Dat de vroege Christenen een lichamelijke opstanding uit de doden beleden, was niet te verenigen met het wereldbeeld van Porphyrius. Om dit te illustreren geeft hij het voorbeeld van iemand die verdrinkt, vervolgens wordt opgegeten door vissen, die op hun beurt weer door vissers gevangen en opgegeten worden. De vissers worden vermoord en daarna opgegeten door honden, die wanneer zij de geest gegeven hebben, verslonden worden door aasvogels (*Apokritikos 4.24*). "Hoe kan dat oorspronkelijke lichaam nog ooit opgewekt worden, aangezien het deel was van zoveel verschillende lichamen?" zo vroeg Porphyrius zich met leedvermaak af.

ANTWOORD VAN VROEGE KERKVADERS: UIT GOD

De Heilige Schrift was uit de mensen, en men deed er alles aan om de Kerk dat ook te laten geloven. Toch werkte dat niet. Voor de vroege Kerk was de Heilige Schrift uit God. Dat blijkt al in de eerste eeuwen: bij Clemens Romanus, Theophilus van Antiochië, Irenaeus van Lyon en Clemens Alexandrinus. De rode draad bij allen: de Schrift heeft gezag en is betrouwbaar omdat ten diepste God aan het Woord is in deze boeken. Het zijn orakels van de levende God.¹⁹ Daarbij verwierp de vroege Kerk de kritiek van Celsus en Porphyrius.

Origenes bijvoorbeeld²⁰ (c. 184–254) schreef een uitgebreide apologie tegen Celsus. Dat is de belangrijkste reden waarom we nog zoveel weten over deze filosoof. Origenes laat daarin zien dat hij gelooft in de historische betrouwbaarheid van Genesis, het verhaal van Lot en zijn dochters ingesloten. Zijn boek is een gedetailleerde weerlegging van Celsus in alle opzichten. Porphyrius zou onder meer bestreden worden door Eusebius (c. 263–339), Hieronymus (c. 347–420), en Augustinus (c. 353–430). Als ware het een refrein, bevestigen alle genoemde vaders het gezag van de Schriften als betrouwbaar en historisch spreken van God. Dit is niet slechts bij late orthodoxe vaders het geval, maar dit is iets wat er vanaf het begin reeds in zit bij de Kerk.

Ter illustratie kijken we naar twee kerkvaders die dicht op de Apostelen stonden, maar geografisch in geheel verschillende delen van het Romeinse Rijk werkzaam waren: Irenaeus van Lyon (c. 130–202 AD)²¹ and Clemens van Alexandrië (150–215 AD).²² Irenaeus stond in Gaulle, deel van het tegenwoordige Frankrijk. Clemens was actief in Egypte, in een stad die in die tijd de Griekse culturele hoofdstad was van de wereld. Beiden waren erkende en invloedrijke kerkleiders. Irenaeus hielp om een formule voor de datum van Pasen vast te stellen, toen dit belangrijk werd voor de Kerk, en hij schreef vijf boeken *Tegen de Ketterijen*, gericht tegen de Gnosis. (Dat waren mystieke bewegingen die gebruik maakten van Christelijke terminologie en concepten, maar inhoudelijk afweken van de Christelijke leer.) Uit zijn boeken wordt duidelijk wat Irenaeus dacht over Heilige Schrift.

Dat geldt ook voor Clemens Alexandrinus. Zijn belangrijkste werken zijn de *Opvoeder*, de *Vermaning aan de Grieken* en een collectie *Vlechtwerken* (Στρωματεῖς). Clemens was een gecultiveerd auteur en zijn boeken bevatten meer dan 360 aanhalingen uit klassieke bronnen. Hij stierf uiteindelijk in ballingschap in Cappadocië, nadat hij had moeten vluchten uit Alexandria vanwege de vervolgingen.

Omdat deze lezing gericht is tot dienaren des Woords, en niet tot patrologen, kies ik ervoor om beide kerkvaders samen onderwerpsgewijs te behandelen. Zonder gedetailleerde verwijzingen, anders verlies ik uw aandacht. Dat betekent niet dat het gebeurt zonder zorgvuldige onderbouwing uit de primaire bronnen. Het betekent alleen dat ik dat al gedaan heb in allerlei eerdere wetenschappelijke publicaties en dat nu niet samen met u ga overdoen. Vandaag volsta ik met puntsgewijze samenvattingen en verwijzingen naar de boekdelen waarin een en ander terug te vinden is, zodat er wel een mate van verantwoording plaats vindt.²³

Organische ontvangst van de Schriften

Televisie documentaires en populaire literatuur²⁴ geven soms de indruk dat de Bijbel zoals wij die vandaag kennen, het resultaat is van kerkpolitieke beslissingen die pas eeuwen na Christus werden genomen. Een bekend voorbeeld is dat de canon van de Bijbel zou zijn uitgedacht in de vierde eeuw toen keizer Constantijn de baas speelde over kerkvergaderingen en de Kerk dwong om zekere boeken te aanvaarden en andere eruit te houden. Dit is een misvatting. Uit de geschriften van de vroege kerkvaders is duidelijk dat bijna alle Schriften die vandaag opgenomen zijn in de Bijbel al in de eerste en tweede eeuw als gezaghebbend zijn ervaren. De primaire bronnen geven aan dat daarvoor geen officiële beslissingen van synodes voor nodig waren, maar dat dit 'automatisch' gebeurde. Als algemene regel kan men zeggen dat waar een bepaalde kerkvader bekend was met de inhoud van een Bijbelboek, hij dat ook als gezaghebbend erkende en gebruikte. Dit

gebeurde in regio's van het Romeinse Rijk die ver uit elkaar lagen. Tegenwoordig is duizend kilometer niet zover, maar toen kon je niet eens de fiets pakken. Heilige Schrift was zozeer deel van het Apostolisch Christendom dat het vanaf het begin een natuurlijk deel was van de Christelijke beweging. Met name het Oude Testament werd direct overgenomen als Heilige Schrift vanuit het Jodendom, en omdat het Nieuwe Testament veel uit de Griekse Septuagint citeert, werd dit al gauw door veel Christenen bijna als geïnspireerde vertaling gezien of gebruikt.

Schrift als drager van Gods boodschap

In deze lezing gaat het om de vraag hoe vroege Christenen de aard van Heilige Schrift zagen en wat daarvan de functie was. Voor de context is het van belang dat in de Vroege Kerk de belijdenis van God als schepper van hemel en aarde een belangrijke plaats innam. Men zag God niet als een mogelijke theorie van mensen maar als een realiteit die aan het begin van deze wereld stond. Tussen God en alle mensen bestond een Schepper-schepsel relatie. Aangezien de mens naar zijn beeld geschapen was, was communicatie een logisch deel van deze verhouding. God had de mensheid geschapen om zijn wil te doen, en de neerslag van deze vond men, volgens de Vroege Kerk, in Heilige Schrift. Daarom kan Clemens Alexandrinus (ANF02)²⁵ zeggen dat Christenen door de Schrift '*theodidaktoi*' zijn (*Stromateis* 1, cf. 1 Thes. 4:9): Ze worden van God geleerd, die heilige letters gebruikt om zijn boodschap aan hun door te geven. God neemt de rol aan van hemelse onderwijzer die de mens bij de hand neemt en 'Goddelijke Schriften' (Porphyrius gebruikte dat woord ook) en 'heilige Boekrollen' gebruikte om hen te onderwijzen (cf. *Paed.*3).

Heilige Schrift had voor Christenen dus een prominente verticale dimensie, God komt aan het Woord. Aan de andere kant, had dit Goddelijk spreken voor mensen als Clemens en Irenaeus ook horizontale implicaties. Eenvoudig gezegd, de Bijbel bevat allerlei opdrachten en onderwijs over menselijk optreden en denken. Denk maar aan het liefhebben van uw naaste als uzelf. De Heilige Schriften bevatten de standaard voor goed en verkeerd. Bij veel kerkvaders zien we dan ook dat het automatisch als bewijs functioneert. Als Woord van God was het een bewijs *par excellence* dat geen nadere argumentatie behoefde. Met een menselijke religieuze theorie kan je zo niet omgaan, maar als je ervan overtuigd bent dat God zelf spreekt, is dat een andere zaak. Op deze wijze maken zowel Irenaeus als Clemens rijkelijk gebruik van Schriftplaatsen om aan te tonen wat de juiste leer was, hoe ketterijen daarvan verschilden. Als kerkvaders spraken zij met afgeleid gezag. Veel van hun tijd gebruikten ze om te laten zien wat het Woord van God te zeggen had.

Aard van de Schrift

Hoe zag men de aard van Heilige Schrift? Het korte antwoord van de vroege kerkvaders op die vraag is dat de Heilige Schrift uit God was. Toch zijn daarover wel wat nadere opmerkingen te maken.

Afzender

Ten eerste, de Schrift was geen doel op zichzelf, maar hing samen met het spreken van een Auteur. De Bijbel was daarvoor een schriftelijk instrument. Voor Irenaeus en Clemens waren de Schriften geen verzameling van inspirerende godsdienstige gedachten en ervaringen die ook voor hen iets konden betekenen. Van doorslaggevend belang voor de aard van Heilige Schrift was dat God de auteur was. De Schrift was zijn middel om tot mensen te spreken. Zoals God door te spreken de schepping tot leven riep, zo richt hij zich door Heilige Schrift tot zijn schepselen, bewerkt hij wedergeboorte en bekering om de dienst des Heeren op alle terreinen van het leven te bevorderen en luidt, blijkens het boek Openbaring, zijn spreken uiteindelijk de nieuwe hemel en aarde in. God was aan het Woord van Genesis tot Openbaring. Uiteindelijk was de Geest van God de auteur van de Schriften, voor vroege kerkvaders was de Geest daarom "de Mond van God". Inderdaad, natuurlijk gebruikte God Mozes en de Profeten om zijn Boodschap door te geven, maar voor Irenaeus en Clemens waren die slechts dienstknechten van het Woord, verbi divini ministri.

Brief

In de tweede plaats, was de Schrift voor deze vroege kerkvaders ook letterlijk Woord van God. God was de afzender en de Schrift als het ware zijn brief aan de mens. De Schrift was niet alleen een instrument dat het Woord van God bevatte, maar was als zodanig ook Woord uit de hemel. Irenaeus en Clemens Alexandrinus zagen dat zo, maar de gedachte is algemeen onder vroege kerkvaders, of het nu Theophilus in Syrië of Clemens in Rome is. Ze zagen de Schrift als een resultaat van een orakel proces. Dat wordt des te duidelijker wanneer men genoemde vaders onderzoekt met een philologische methode. Ze verwijzen naar de Schriften met hetzelfde woord dat de Griekse godsdienst gebruikte voor letterlijke boodschappen uit de hemel, 'logia', orakels, goddelijke antwoorden gegeven bij speciale heiligdommen waar mensen naar de wil van de goden kwamen vragen. De vroege kerkvaders namen dit woord voor orakel of orakelspreuk en pasten het toe op hele Bijbelboeken en ook op de Heilige Schrift als verzameling van Gods spreken.²⁶

Ontzag

In de derde plaats, valt de eerbied op waarmee kerkvaders geschreven tekst die het Woord van God bevat, behandelden. Men had daar zoveel respect voor dat het geschreven resultaat van het inspiratieproces beschouwd werd als "Heilige Letters en Lettergrepen". Clemens Alexandrinus noemde het letterlijk zo, tekens van inkt, afgezonderd om Gods Boodschap door te geven.

Eenheid

Een vierde opmerking over de manier waarop de vroege kerkvaders de aard van de Schrift zagen, is dat ze, juist vanwege de sterke nadruk op het auteurschap van God, weinig spanning ervoeren tussen verschillende Bijbelboeken. Waar kettters als Marcion en de Gnostieke stromingen problemen hadden met de gedachte van God als Schepper van de aarde, en trouwens met het Oude Testament in het algemeen, was dat voor Irenaeus geen enkel probleem. De Heere Jezus sprak door Mozes in Leviticus evenzeer als door de Bergrede. Het was de Heilige Geest die de Psalmen van David zong, ookal was het Nieuwtestamentische Pinksteren nog ver weg. Clemens Alexandrinus (*Protreptikos/Exhortation 1*) heeft vergelijkbare uitdrukkingen: de Heere Jezus zingt in de Psalmen, spreekt door de brandende braamstruik, door Eliah en door de mond van de profeten. Alle Schriften reikten facetten van Gods waarheid aan en lieten zien hoe God over dingen dacht. Deze benadering disciplineerde de vroege Kerk in haar denken over God. Waar de kettters naar eigen voorkeur konden knippen en plakken, stelden de vroege kerkvaders zich voor de opdracht om recht te doen aan geheel de Schrift, de volle raad Gods, voor zowel de leer als het leven.

Normatief

In de vijfde plaats, betekende de aard van de Schrift voor Irenaeus en Clemens dat Heilige Schrift voor hun gelijk stond aan waarheid en betrouwbaarheid. Of ze het nu over de Bijbel hebben op een beschrijvende manier of naar de Schriften verwijzen met talloze aanhalingen, uit alles is duidelijk dat ze de Schrift als stem van God als de hoogste vorm van appel zien. Dit gold zowel voor moeilijk testbare dogma's over God, alsook voor normen van goed en kwaad in menselijk handelen. Als de Bijbel iets bedoelde te zeggen dan was het zo, ook waar het geschiedkundige aanspraken betrof. Dit betrouwbaarheidsaspect van het spreken van God is een patroon in de vroege Kerk. De Schrift is als stem van God normatief: feitelijk, moreel en theologisch. Als gevolg hiervan onderschreef de vroege Kerk de historiciteit van Genesis, Jona en Daniël, evenzeer als de maagdelijke geboorte en lichamelijke opstanding van Christus. Als de Schrift het zei, was het waar.

Toepassing – de gehele raad Gods

De vroege kerkvaders gebruiken de Schrift om meer over en van God te leren. Dat is duidelijk uit hun geschriften. In situaties van polemieken en bij het uitzoeken van hoe dingen precies zitten, wordt de Schrift vooral gebruikt als bewijsmateriaal. Dat gebeurt vanuit de stilzwijgende vooronderstelling dat alle Schrift betrouwbaar Woord van God is, en daarom als zodanig gebruikt kan worden. Het is een gezag dat bij voorbaat vast staat.

Hoe dat in de praktijk functioneerde, kan men bijvoorbeeld zien bij Irenaeus in diens eerste boek *Tegen de Ketterijen*. Irenaeus presenteert daar zijn hoofdargument tegen de Gnostici. Wat was er verkeerd met hun godsdienst? Hun belangrijkste fout was volgens de kerkvader dat zij de Schriften verdraaiden. Met andere woorden, hun methodologie was verkeerd. In plaats van eerlijk recht proberen te doen aan de boodschap van de Schriften, gebruikten de Gnostici slechts wat hun paste. Daarbij leek het of ze bouwden op de Bijbel, maar in de praktijk was het eenzijdig en dikwijls buiten verband, zodat aan de bedoeling van de Schrift geen recht gedaan werd. Volgens Irenaeus duidde dit op een gebrek aan integriteit, en een onwil om zich te onderwerpen aan het spreken van God. Het probleem van de Gnostiek was volgens hem dat de mens juist de baas speelde over het spreken van God.

Clemens van Alexandrië zag het ook zo (*Stromateis/Vlechtwerken 7*). Ketteren gaan gewoonlijk in de fout omdat ze niet alle Schrift, de volle raad Gods, willen overwegen. Ze zouden juist naar alles moeten kijken naar wat God over een onderwerp zegt, en Schrift met Schrift moeten vergelijken, om zo een volledig beeld te krijgen. Volgens Clemens gaat het mis wanneer ze de Schrift maar ten dele, of buiten verband gebruiken.

Voor de vroege kerkvaders bestond ketterij in wezen uit een falen om Gods spreken serieus te nemen en recht te doen.

Conclusie — tweeluik van Irenaeus

Is Heilige Schrift uit God of uit de mensen? In deze lezing hebben we kennis gemaakt met twee antwoorden binnen een oude cultuur die gestempeld was door antichristelijk heidendom. We ontmoetten Griekse filosofen, die zeiden: het is uit de mensen en niets menselijks is hen vreemd. Daar tegenover hoorden we de stem van vroege kerkvaders, die zeiden: het is uit God en daarom in principe betrouwbaar. Ik wil eindigen met een beeld van Irenaeus, een diptiek of tweeluik. Aan het slot van *Adversus Haereses* (Boek 5) trekt hij een parallel tussen het Paradijs en de Kerk. Hij schildert aan de ene kant: Adam & Eva met de Boom des Levens in het Paradijs, aan de andere kant: de Nieuwtestamentische Kerk die rondom de Heilige Schriften vergadert. Adam en Eva mochten aanvankelijk eten van de Boom des Levens, maar dat voorrecht ging verloren met de Zondeval. In de Nieuwtestamentische situatie functioneert volgens Irenaeus de Kerk als de nieuwe Hof van Eden, waar een nieuwe Boom des Levens is geplant, waarvan we mogen eten: Heilige Schrift, de levendmakende stem van God, die voeding verschaft tot het eeuwig leven. Ik dank u wel.

¹ Zie de volgende bijdragen van de auteur:

–Old Critics and Modern Theology, *Dutch Reformed Theological J.* (South Africa) **XXXVI**(2):256–266, June 1995.

–Holy letters and syllables: The function and character of Biblical authority in the second century, *Dutch Reformed Theological J.* **XXVIII**(3):180–191, September 1997.

–Λόγιον in Biblical Literature and its implications for Christian Scholarship, *Acta Patristica et Byzantina* **19**:379–394, 2008.

Verder lezen:

–Hoffmann, R.J., *Porphyry's Against the Christians: the Literary Remains*, Prometheus Books, New York, 1994.

–Benko, S., *Pagan Rome and the early Christians*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1986.

–Hargis, J.W., *Against the Christians: the rise of early anti-Christian polemic*, Lang, New York, 2001.

–Boberiz, C.A. and Brakke, D., *Reading in Christian Communities: essays on Interpretation in the early Church* (CJAS), University of Notre Dame, Notre Dame, IN, 2002.

–Meijering, E.P., *Als de uitleg maar goed is, hoe vroege christenen de bijbel gebruikten*, Zoetermeer, 2003.

–Hauser, A.J. and Watson, D.F., *A History of biblical Interpretation, vol. 1 the ancient Period*, Eerdmans, Grand Rapids, MI, 2004.

Rankin, D.I., *From Clement to Origen: the social and historical Context of the Church Fathers*, Ashgate, Eldershot, 2006.

–Soulen, R.N., *Sacred Scripture: a Short History of Interpretation*, John Knox Press, Louisville, KY, 2010.

–Gallagher, E.L., *Hebrew Scriptures in patristic biblical Theory, Canon, Language, Text*, Brill, Leiden, 2012.

² Vanaf de 17de eeuw raakte het Westen steeds meer op de ratio en de wil van de mens georiënteerd, met de vrijzinnige theologie van de 19de eeuw als gevolg. Zie Zuiddam, B.A., Reason's dead end in David Faure: Why the Cape's earliest liberal minister embraced Spiritualism, *Luce verbi/In die Skriflig* 43(2):271–289, 2009.

³ E.g. in de 2011 BBC TV serie *Bible's Buried Secrets*, Dr Francesca Stavrakopoulou betwijfelt of het koninkrijk van David, zoals het boek Samuel dit beschrijft, ooit bestaan heeft. Zie: www.bbc.co.uk/religion/religions/christianity/texts/bible.shtml.

⁴ Eén van de bekendste aanhangers van deze benadering is bisschop Spong. Zie: Spong, J.S., *A New Christianity for a New World: Why Traditional Faith is Dying and How a New Faith is Being Born*, Harper One, San Francisco, CA, 2002. Het uitfilteren van wonderen uit de Schrift was ook in Groot Britannië algemeen geworden tegen 1950, zoals onder meer blijkt uit C.S. Lewis's lecture in Cambridge on *Modern Theology and Bible Criticism* (Essay from *Christian Reflections*, edited by Walter Hooper), ook als appendix in McDowell, J., *Evidence that Demands a Verdict, vol.2*, Thomas Nelson, Nashville, TN, p. 375–379, 1992.

⁵ McDowell, p. 377.

⁶ *The Telegraph*, 31 July 2002: www.telegraph.co.uk/news/uknews/1403106/One-third-of-clergy-do-not-believe-in-the-Resurrection.html.

⁷ Zie Aristoteles, *Meteorologie* 2.3. Andere Griekse wetenschappers dachten aan een jongere aarde, maar tegen het einde van de vierde eeuw n.Chr. was de algemene overtuiging in de confrontatie met het Christendom dat de aarde oud moest zijn, cf. Augustine, *De Civitate Dei* 12.10–12 waar Augustinus de visie van Apuleius verwerp, alsook de gedachte dat deze wereld (mogelijk als een van vele werelden) zichzelf vernieuwt over lange perioden van tijd. Augustinus verwerpt beide op grond van het Bijbels scheppingsverhaal en de chronologie van Mozes. Volgens Augustinus kon iedereen op grond van Gods openbaring in de Schrift weten dat de aarde niet ouder dan zes duizend jaar kon zijn (gerekend vanaf zijn tijd, de vierde eeuw).

⁸ Benko, ref. 1, p.158: “The end of the second century was a period of serious clashes between paganism and Christianity But at the same time, on a different plateau, a meeting of the minds began to occur.”

⁹ Professor Dawkins (The God Delusion) was intens godsdienstig tijdens zijn tienerjaren en deed belijdenis van geloof in de Church of England. Zijn autobiography (Dawkins, R., *An Appetite For Wonder: The Making of a Scientist*, Harper Collins, San Francisco, CA, 2013) geeft aan dat negatief gedrag van Christenen bij hem geen rol speelden in zijn bekering tot het atheïsme. In tegendeel, hij schrijft met respect over zijn voormalige schoolhoofd, die toendertijd een belangrijke godsdienstige invloed op zijn leven had: “While Sunday morning service was in St Mark's, every weekday morning and every evening we had prayers in the school chapel. Gallows was extremely religious. I mean really religious, not token religious: he truly believed all that stuff, unlike many educators (and even clergymen) who pretend to do so out of duty... .” (Dawkins, c.w., p. 100.)

¹⁰ Porphyrius' kritiek op de Schrift is verzameld door Adolf von Harnack, *Porphyrius, “Gegen die Christen”, 15 Bücher: Zeugnisse, Fragmente und Referate*, Abhandlungen der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften: Jahrgang 1916: philosoph.–hist. Klasse: Nr. 1, Berlin, 1916. Tegenwoordig is het ook online te bereiken bij: archive.org/details/HarnackPorphyrius-GegenDieChristen. Porphyriaans materiaal wordt ook gevonden bij de kerkvader Macarius Magnes: *Apokritikos* (edn used Fougart, P., *Apokritikos*, Blondel, Paris, 1876). Daarvan bestaat ook een Engelse editie: Crafer, T.W., McMillan, London, 1919: www.tertullian.org/fathers/macarius_apocriticus.htm. R.J. Hoffmann publiceerde een nieuwere uitgave: *Porphyry's Against the Christians: The Literary Remains*, Prometheus Books, 1994.

¹¹ Hoffmann, ref. 1, p. 171: “The truth seems to be that Porphyry regarded Jesus as a criminal, justly punished for his crimes by the power of the Roman state, and hence undeserving of the status of hero or of the divinity conferred upon him by his misguided followers.” Celsus regarded him as “a pestilent fellow who told great lies and was guilty of profane acts Jesus collected around him a group of tax collectors and boatmen, wicked men, from the lowest level of society”, Benko, ref. 1, p.150.

¹² Chadwick, H., *Origen: Contra Celsum*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980. Th. Keim reconstrueerde Celsus' boek op basis van de aanhalingen in Origenes als: *Celsus' wahres Wort*, Orell, Zürich 1873.

¹³ E.g. van Seters, J., *Prologue to history: the Yahwist as historian in Genesis*, John Knox Press, Louisville, KY, 1992. See also Sutskever, T., Lot and his Daughters (Gen. 19:30–38), further literary and stylistic Examinations, *J. Hebrew Scriptures* 11:1–11, 2011.

¹⁴ In het voorwoord op zijn commentaar op Daniël schrijft de kerkvader Hiëronymus:

“Porphyrius schreef zijn twaalfde boek tegen de profetie van Daniël, en ontkennde dat het samengesteld was door de persoon aan wie het in de titel toegeschreven is. Volgens hem was het geschreven door iemand die in Judea leefde ten tijde van Antiochus Ephiaphanes.”

De technische term hiervoor is *vaticinium ex eventu*. Dat is Latijn voor een voorspelling vanuit de gebeurtenis zelf. Het bedoelt de indruk te wekken dat de auteur dingen voorspelde die in werkelijkheid reeds plaatsgevonden hadden.

¹⁵ Een gedetailleerde behandeling bij: Zuiddam, B.A., The shock factor of Divine Revelation: a philological approach to Daniel 8 and 9, *Scandinavian J. the Old Testament: An International J. Nordic Theology* 27(2): 247–267, 2013. Sinds ongeveer 1820 kiese OT wetenschappers (Bleek, Von Gall, Wellhausen, etc.) gewoonlijk voor een ontstaanstijd van Daniël in de periode van de Makkabeeën, drie eeuwen voor de historische Daniël. Hill, A.E. and Walton, J.H., *A Survey of the Old Testament*, Zondervan, Grand Rapids, MI, p. 571, 2009: “It seems that the presuppositional rejection of supernaturalism is often partly responsible for the rejection of a sixth-century date for the book.”

¹⁶ De gedachte van ‘shame culture’ in de antieke oudheid werd nader uitgewerkt door Dodds, E.R., *The Greeks and the Irrational*, University of California Press, Berkeley, CA, p. 26, 2004: “The application to conduct of the terms *καλόν* and *αἰσχρόν* seems also to be typical of a shame-culture. These words denote, not that the act is beneficial or hurtful to the agent, or that it is right or wrong in the eyes of a deity, but that it looks ‘handsome’ or ‘ugly’ in the eyes of public opinion.”

¹⁷ Ook Hieronymus schrijft hierover (vgl. Hieronymus *Ep. 130 ad Demitrius*): “De Apostel Petrus wenste geenszins de dood van Ananias of Safira, iets waarvan hij vals beschuldigd wordt door Porphyrius.”

¹⁸ Hieronymus meldt (Over het begin van Marcus, *Commentaar op Marcus, proloog*): “Deze passage behandelt Porphyrius (die goddeloze man die tegen ons geschreven heeft en zijn dwaasheid opbracht in vele boeken) in zijn veertiende boek en zegt: “De evangelisten waren zulke onbekwame mensen, niet slechts in wereldse zaken, maar ook wat de Goddelijke Geschriften betreft, dat ze het elders opgetekende getuigenis aan de verkeerde profeet toeschreven.” Dat behandelt hij met leedvermaak.”

¹⁹ Een gedetailleerde behandeling bij: Zuiddam, B.A., New perspectives on Irenaeus: Scripture as oracular standard, *Ekklesiastikos Pharos* 93(22):288–308, 2011; Early orthodoxy: the Scriptures in Clement of Alexandria, *Acta Patristica et Byzantina* 21(2):257–268, 2010.

²⁰ Greek: Ὠριγένης (*Origénes*).

²¹ Migne, P.G., for an English translation, e.g. Grant, R.M., *Irenaeus of Lyons*, Routledge, Oxford, 1997.

²² Migne, P.G., translation in the Ante Nicean Fathers (ANF02).

²³ Zie Zuiddam, B.A., New perspectives on Irenaeus: Scripture as oracular standard, *Ekklesiastikos Pharos* 93(22):288–308, 2011; Early Orthodoxy: the Scriptures in Clement of Alexandria, *Acta Patristica et Byzantina* 21(2):257–268, 2010; Holy letters and syllables: The function and character of Biblical authority in the second century, *Dutch Reformed Theological J.* XXXVIII(3):180–191, September 1997. Also: Heilige Letters en Lettergrepen. *De functie en het karakter van Schriftgezag in de tweede eeuw, zoals dit naar voren komt in de werken van Ignatius van Antiochië, Irenaeus van Lyon en Clemens van Alexandrië* (Holy Letters and Syllables. The function and authority of Scripture in the second century, as represented by Ignatius, Irenaeus and Clemens of Alexandria), Importantia, Dordrecht, p. 432, 2007.

²⁴ E.g. Brown, D., *The Da Vinci Code*, Corgi Books, London, p. 231, 2003.

²⁵ ANF = Ante Nicean Fathers, online: www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.toc.html.

²⁶ Zie Zuiddam, B.A., Jordaan, P.J. and van Rensburg, F.J., Λόγιον in Biblical Literature and its implications for Christian Scholarship, *Acta Patristica et Byzantina* 19:379–394, 2008.